

Jazyk transcendentnej skúsenosti v literárno-fenomenologickej interpretácii

MAGDA KUČERKOVÁ – MARTIN VAŠEK

Umělec své nahlédnutí transcendentna překládá do živé, významuplné formy. Ovšem s vědomím, že onen horizont stále ubíhá, že jej nelze nikdy zcela uchopit: ať už to myslíme v židovsko-křesťanském nebo obecněji v platonsko-mytickém smyslu, umění je epifanie vyjádřená tvarem.

George Steiner (2019, 270)

Problematika vyjadrenia skúsenosti s transcendentnom nie je v dejinách svetovej literatúry ani v kultúrnych dejinách ľudstva nijako nová. Bezprostredne sa totiž napája najmä na existenciálne otázky človeka, ako ich utvára jeho vlastný životný príbeh, nezriedka poznamenaný historickými aj spoločenskými udalosťami doby. V hľadaní autentických odpovedí ohľadom významu prežitých situácií a širšie i hodnoty či zmyslu života sa téma transcendentnej skúsenosti neustále sprítomňuje. Je to skutočnosť, ktorú v západnej Európe 20. storočia neovplyvnila ani radikálna sekularizácia, ani kríza etablovaných náboženských spoločenstiev, resp. nárast ľudí deklarujúcich sa ako neveriaci (Velasco 2013, 237). Paradoxne, záujem o nábožensko-duchovný svet v súčasnosti neutícha: vrastá do nových individuálnych aj kolektívnych foriem či prejavov a súčasne prináša znovuobjavenie a zvitálenie tradičných náboženských podôb. To, že ide o tému ľudskému premýšľaniu inherentnú a podnetnú, ukazuje v ostatných desaťročiach jej živý návrat do filozofického diskurzu, čo dosvedčujú práce Charlesa Taylora, Gianniho Vattima, Johna D. Caputa, Nancy K. Frankenberry, Richarda Kearneyho, resp. niektoré línie vo francúzskej fenomenológii 20. storočia, reprezentované Jeanom-Lucom Marionom, Jeanom-Louisom Chretienom či Michelom Henrym. Ide o myšlienkovu bohatý a členitý priestor, ktorý konštituuje individuálne ľudské i filozofické poznanie inšpirované kresťanstvom: jednotliví autori a autorky premýšľajú o mieste náboženstva v spoločnosti a kultúre aj v politickom priestore, pertraktujú otázku privatizácie náboženstva, kladú dôraz na hlavné prikázanie lásky ap. V tých filozofických diskurzoch, v ktorých sa zrkadlí skúsenostné poznanie transcencie, príp. potreba presvedčivo uchopiť prežitú skúsenosť viery alebo jej potrebu, môžeme spoľahlivo ako spoločné východisko identifikovať kresťanskú mystickú tradíciu. Pre týchto mysliteľov nie sú dôležité dogmatické fundamenty, ale usilujú sa preniknúť k fenomenalite transcencie a svojim premýšľaním pod-

kryť to, čo sa prostredníctvom bežného spôsobu nazerania javí ako neuchopiteľné a vzdialené.

V tejto perspektíve rozpoznávame myšlienkovú harmóniu s literárnovedným prístupom k skúsenosti s tým, čo je transcendentné, ako ju zachytáva text svojou umeleckou, resp. estetickou kvalitou. Tento pohľad nám umožňuje skúmať balans medzi tým, čo je nevyjadriteľné, a slovami, ktoré sa to aj tak snažia zaznamenať. Pozoruhodný súzvuk medzi ideovými konceptmi literárnej vedy a fenomenológie v oblasti skúmania vnútorného (duchovného) sveta jedinca a osobitne jeho prežívania transcendentnej skúsenosti sme sa pokúsili preniesť do koncepcie tohto tematického čísla.* Cielene sme sa pritom zamerali na jazyk ako nástroj literárneho stvárnenia tohto zážitku *sui generis*, ako aj tých pohybov vnútra, ktoré sa na prvý pohľad javia neurčito až nejasne, hoci interpretačne ich možno vykladať ako ozvenu prítomnosti nepomenovanej, no autenticky vnímanej transcencie.

Toto číslo v rámci časopisu *World Literature Studies* v istom zmysle nadväzuje na tematické číslo „Náboženská skúsenosť v literatúre“ (eds. Magda Kučerková – Róbert Gáfrík), ktoré vyšlo v roku 2014. Ako bolo v titule explicitne formulované, usilovalo sa priblížiť podoby stvárňovania náboženskej skúsenosti v literárnych textoch. Základ jeho koncepcie predstavovalo vedomie limitov jazykovej výpovede, jej zrejmej sémantickej hraničnosti, ako je ona ukotvená v samej ontologickej podstate skúsenosti, a tiež poznanie, že „[a] literatúra sa spolieha na nevyvovedateľnosť. Podobne ako náboženský jazyk ani ten literárny nemôžeme merať kritériami pravdivosti alebo nepravdivosti, ktoré aplikujeme na bežný jazyk“ (2). Skladba čísla – ktoré predstavilo jazyk a poetiku tematizujúcu náboženskú skúsenosť vybraných autorov a autoriek španielskej, talianskej, katalánskej, ruskej, mexickej, maďarskej i slovenskej literatúry – potvrdila analyticko-interpretáciu kapacitu literárnovedného, resp. literárnoteoretického prístupu k textu a zachytila aj interdisciplinárny potenciál témy.

Zámerom tematického čísla „Jazyk transcendentnej skúsenosti v literárno-fenomenologickej interpretácii“, ktoré koncipujeme o šesť rokov neskôr, je zúžiť pohľad na tému náboženskej skúsenosti v literatúre a prehĺbiť ju smerom k tzv. poetike nevyjadriteľného (*ineffability*). Nejde nám teda o to, zachytiť náboženskú skúsenosť v rozmanitej autorskej a ľudskej perspektíve, ale vyslovene o reflexiu skúsenosti s transcendentnom, ktorá má mystickú povahu alebo minimálne ju jazykom výpovede naznačuje. Nie menšou výzvou sa preto stalo vnieť do tvorivého a myšlienkového priestoru časopisu *World Literature Studies* istý druh nových poznatkov, ktorý vystupuje z dialógu literárnej vedy a fenomenológie. Úsilie o terminologicky precíznejšiu identifikáciu výrazových prostriedkov a sémantických vrstiev prítomných v tvorbe novovekých kresťanských mystičiek a mystikov, ale aj autoriek a autorov 20. storočia, intímne koketujúcich s transcenciou, spojené s ambíciou významovo hlbšie uchopiť proces vzniku tohto typu literárneho prejavu, nás priviedlo k fenomenologickej metóde už spomenutého súčasného francúzskeho filozofa Jeana-Luca Marion (*1946).

* Štúdie v tomto čísle vznikli v rámci grantu VEGA č. 1/0514/19 „Poetika mystickej skúsenosti a literárne podoby mystagógie“.

Marion sa pre toto tematické číslo javil ako inšpiratívny z troch dôvodov: a) preto, že v základoch jeho filozofickej koncepcie sa nachádza o. i. reflexia diela Dionýza Areopagitu, konkrétne Areopagitova mystická teológia; b) preto, že formuloval originálny koncept tzv. *saturovaných fenoménov* ako fenoménov špecifického typu, ktoré sa viažu na viaceré oblasti (spirituálnu, historickú, umeleckú vrátane literárnej); c) preto, že jeho fenomenológia ovplyvnila aj skúmania v iných vedných oblastiach, osobitne zaujímavo však literárnoteoretickú reflexiu. Uvedené dôvody teraz bližšie objasníme v optike témy čísla i jeho koncepcie.

a) Marion sa k mysleniu Dionýza Areopagitu vracia opakovane, poukazujúc na paralelu, resp. analógiu milostného diskurzu a mystickej teológie. Dôraz pritom kladie na reč a vzťah lásky. Hovorí o reči, ktorá nevypovedá nič o niečom a popiera všetku relevanciu predikácie. Tzv. de-nominácia spočíva v neopisujúcom a nepriusudzujúcom prístupe. De-nominácia realizovaná prostredníctvom modlitby je reč, ktorá nie je predikatívna, ale čisto pragmatická. Nie je záležitosťou označovania, prisudzovania niečoho niečomu, ale zamerania sa, zacielenia – vzťahovať sa na..., byť v súlade s..., počítat s... – v zmysle „jednať s niekým“. Modlitba definitívne značí transgresiu predikatívneho, označujúceho čiže metafyzického významu jazyka. Modlitba je adresovaný logos (*addressed logos*). Čo zostáva logu, pýta sa Marion, keď nie je mobilizovaný do služby predikácie? Už Aristoteles v diele *O vyjadrovaní* uvádza, že sú vyjadrenia, resp. frázy, ktoré nie sú tvrdeniami a nemôžu byť pravdivé alebo nepravdivé; sú to modlitby (Marion 2017, 151). Zaoberať sa mystickou teológiou a osobitne jej spôsobom reči preto vedie k nasledujúcemu konštatovaniu:

nestvořená podstata v teologickém smyslu vyžaduje přístup de-nominace, a to aniž by vepisovala to, co označuje (Bůh), do horizontu naší predikace, nýbrž nás i s našimi predikáty vepisuje do horizontu svého jména. [...] To dovoluje říci, že mystická teologie nepředstavuje v teorii řeči bezvýznamnou výjimku, ale naopak náznač určitě významné oblasti, v níž se rozvíjí perlokuce, pomocí níž je možné vyjádřit to, co jinak říci nelze (Chudý 2008, 38).

b) Marionove saturované fenomény môžeme vnímať ako jednu z možností čítania literárnych textov. Definuje ich v opozícii k tzv. normálnym fenoménom, a teda k takému spôsobu javenia, ktoré je anticipované určitým pochopením a podmienkami zo strany človeka. Saturované fenomény presahujú rozvažovacie kategórie a princípy: sú nepredvídateľné, kvalitatívne intenzívne, Ja ich síce nemôže nevidieť, no nemôže na ne hľadiť ako na svoj predmet, nemôže ich objektivizovať ani podriaďiť určitému horizontu. Medzi význačné prípady saturovaných fenoménov patria: udalosť, obraz, moje živé telo, tvár, ktorú milujem, a teofánia. Marion osvetľuje saturovaný fenomén na jednej Proustovej vete: „A znenazdajky prišli ku mne spomienky“¹ (2017, 91). Spomienky mi prichádzajú na myseľ odrazu, náhle; prichádza to, čo neočakávam, čo ma možno samého prekvapí. Nie sú to objekty, ani niečo neutrálne, ale niečo, čo sa ma týka osobne a má pre mňa špecifický význam. Marion poznamenáva, že teória o fenoméne ako danom, teda niekedy saturovanom, nechcela rozvinúť novú kategóriu výnimočných fenoménov, ale skôr poukazuje na výnimočný charakter niektorých fenoménov. Ide o tie fenomény, ktoré sú dané samy v sebe, mimo konceptu, nie sú konštituované ani redukované na sta-

tus nejakého objektu. Saturácia je podľa Mariona veľmi banálna. Nie je limitovaná výnimočnými fenoménmi, ale spočíva skôr v chápaní fenoménu iným spôsobom, než chápeme všeobecný objekt. „Tieto fenomény, hoci ich fenomenalitu charakterizuje výnimočný nadbytok (nazeranie sa tu vyníma nad hranice pojmu), sú v našej skúsenosti celkom banálne a časté“ (Marion 2010, 123). Príkladom saturovaného fenoménu – ako vidno v jednej zo štúdií tohto čísla – je život človeka prirovnaný k hre na slepú babu v tvorbe Jana Čepa. Literatúra poukazuje na saturované fenomény a môžeme tvrdiť, že by bez nich nebola literatúrou. Dokonca samo literárne dielo môžeme optikou Marionovej fenomenológie vnímať ako saturovaný fenomén. Z tohto dôvodu by sa dalo pýtať na jeho bytnosť: „Čo je umenie/literatúra?“, „Prečo vôbec jestvuje?“, „Akým spôsobom nás utvára?“ Treba si pritom uvedomiť, že odpoveď na tieto otázky už prekračuje hranice umenia/literatúry, ba dokonca by sa dalo tvrdiť, ako to napríklad sformuloval George Steiner (2019, 271), že tieto otázky sú teologické. Celé Marionovo dielo preniká teória tzv. saturovaných fenoménov. Marionovský prístup sme preto chápali ako nástroj vhodný na bližšie preniknutie k špecifikám toho literárneho jazyka, ktorý zachytáva, akou mierou sa fenomén (epifánia, Boh) dáva, a súčasne, či a akou mierou dokáže obdarovaný uchopiť a vyjadriť, s čím sa v tejto skúsenosti stretá.

c) Je skutočnosťou, že Marionova fenomenológia ovplyvnila aj bádanie v iných oblastiach, vrátane literárnej teórie. Príkladom je dielo *The Phenomenology of Love and Reading* (Fenomenológia lásky a čítanie, 2017) Cassandry Falke, ktoré znovu otvára problematiku výzvy, rozhodnutia, zmeny jednotlivca, jeho lásky, a to v súvislosti s čítaním literatúry a hľadaním jej zmyslu a účelu. Tematizuje zasiahnutie tým, čo prichádza zvonku, odinakaľ, ako niekto (druhý) a niečo (kniha). Problematika je vsadená do širšieho horizontu chápania základu ľudského života, ktorým je láska. Jej práca je pozvaním pre literárnoteoretickú obec, aby odkrývala prieniky fenomenológie a literatúry, resp. nachádzala inšpirácie prichádzajúce z fenomenológie. Falke totiž tvrdí, že kniha sa vzpiera byť objektom, pretože je sériou slov, imaginácií a ideí, ktoré začínajú existovať v ľudskom vnútri. Knihy poskytujú alteritu druhého, ktorá je nezastupiteľná a ktorá človeka zasahuje zvonku. Alterita druhého nemôže byť objektom, pretože objekt je niečím, čo ako človek konštituujem podľa prania a smiem to modifikovať. Knihy sú však rezistentné voči modifikácii zo strany čitateľov (59 – 60). Falke sa domnieva, že smieme identifikovať tri mody vzťahovania sa k umeleckému dielu a druhému človeku – manifestujú sa v každom akte čítania, vykonávanom v rámci Marionom načrtnutých úvah (konkrétne erotickej redukcie). Týmito modmi sú „empatia“ (*empathy*), „pozornosť“ (*attention*) a „podľahnutie“ (*being overwhelmed*). Pozvanie literatúry ponoriť sa do dynamickej alterity literárneho textu je jednou z jej najhodnotnejších kvalít v rámci erotickej redukcie. Ak prevezmeme Marionov slovník, čítanie literatúry nás oslobodzuje od nášho „autizmu“ lásky. Literatúra nás pripravuje na to, aby sme „boli premožení“ láskou, pretože podobne ako druhý človek aj kniha-ako-druhý sa otvára plnšie v závislosti od intencie, ktorú na ňu upriamujeme. Keď čítame, schopnosť intendovať partikulárnu knihu je expandovaná a proces čítania sa skutočne podobá aktu lásky (75 – 78).

Tematika, ktorou sa Falke zaoberá, nie je nová – nové je, že hľadá bázu svojho výkladu práve v Marionovej fenomenológii lásky. Jej hlavnú ideu možno vyjadriť aj inými slovami, ako to dokladajú úvahy ďalších autorov a literárnych teoretikov.

Spisovateľ a esejista George Steiner v diele *Skutečné prítomnosti* (2019; *Real Presences*, 1989) konštatuje: „Autentická zkušenosť rozumění, kdy jsme osloveni jinou lidskou bytostí nebo básní, je zkušeností odpovědnosti, která odpovídá. [...] Formulující vliv má přitom takt, tedy způsoby, jimiž si dovolujeme dotýkat se nebo nedotýkat, být dotčeni nebo nedotčeni přítomností druhého“ (21, 181).

Americký literárny kritik Joseph Hillis Miller sa domnieva, že dobré čítanie je aktívnou účasťou. Čitateľ musí ako odpoveď na invocáciu literárneho diela vykonať „sľub“, že bude v neho veriť. V biblickom duchu tvrdí, že čitateľ sa musí stať malým dieťaťom, ak chce čítať literatúru správnym spôsobom. Rozvinutie tohto motívu nás privádza k problému druhého človeka, resp. lásky. Hillis Miller obhajuje detské odovzdanie sa aktu čítania, bez podozrenia, odstupu, skúmania. Čitateľ sa vzdáva nedôvery. Analógia so vzájomným vyznaním lásky dvoch osôb je viac než len náhodná (Hudec 2016, 313).

Pochopiteľne, ako zásadná sa javí otázka, či je v súčasnosti možné a potrebné hovoriť o transcendentnej skúsenosti a mystike. Inak povedané, či ony majú ešte stále nejaký význam. Sme totiž v situácii, keď má pojem „transcendencia“ nespočetné množstvo významov, v situácii tragédií 20. a 21. storočia, v epoche, v ktorej sme postavili „oltáre ku cti Nepřítomného“, ako to charakterizuje poľský básnik Miłosz (2011, 79). Práve táto realita môže byť jedným z dôvodov, prečo sa pozrieť či zamerať pozornosť na diskurzy o transcencencii, resp. spôsoby literárneho vyjadrenia a uchopenia veľmi špecifickej skúsenosti transcencencie aj jej absencie – neprítomnosti Boha. Zaiste i dnes existujú autori, ktorí samu literatúru a umenie vôbec odvodzujú z transcendentného základu – nevnímajú ju teda iba ako čisto prirodzenú, profánnu záležitosť (G. Steiner) bez presahujúceho rozmeru. Táto ich názorová pozícia môže byť, samozrejme, odmietaná alebo ironizovaná, no predsa len je tematika toho, čo je transcendentné, presahujúce, Iné (v rôznom význame), bezpochyby zásadnou literárnou témou; napokon smeruje k samému základu literatúry a jej zmyslu. Nejde tu vôbec o otázku existencie či neexistencie Boha, apológiu jednej či druhej pozície ani obhajobu legitímnosti náboženskej skúsenosti. Ide o sondu do literárnych a fenomenologických textov, ktoré vypovedajú o reálnej skúsenosti transcencencie: jej ukazovaní sa alebo absencii. Vzťah k transcencencii, jej chápanie a vypovedanie o nej môže byť pritom rôznorodé.

Štúdie, ktoré tvoria toto tematické číslo, rozkrývajú fenomenalitu transcendentnej skúsenosti v pomyselných troch stupňoch, pričom posledný z nich reprezentuje už spomínanú poetiku nevyjadriteľného v jej prvotnom význame: 1. pozitívny a afirmatívny jazyk (aký je Boh na základe podobnosti so stvorením), 2. negatívny jazyk (zmieňovanie sa o Bohu per negationem), 3. jazyk nevýslovného (fenomén sa dáva viac, než je prijímajúci schopný prijať a jeho jazyk schopný vyjadriť).

Ako ukazujú jednotlivé interpretácie poetických naratívov i vnútorných stavov lyrického subjektu – konštituovaných románskym literárnym prostredím či literatúrami stredoeurópskeho priestoru –, dotyk transcencencie (uchvacujúci, spaľujúci,

penikajúci až do základu ľudského bytia, ale aj prchavý, hmlistý, trudnomyselný či celkom mŕkvy) plodí bohatú škálu výrazových prostriedkov. V rámci nej možno rozlíšiť ďalšie štylisticko-sémantické vrstvy, na čo sa autorkám a autorom štúdií podarilo prínosne poukázať: ponúkané výklady predstavujú pohyb od takpovediac tradičnej, resp. veľkej mystickej obraznosti (ktorá neraz istou desivosťou vzbudzuje rešpekt a nepochopenie) k subtílnej reflexívnej polohe jazyka 20. a 21. storočia, navyše s výrazným presahom ku kontemplácii. Povedané inými slovami, tieto štúdiá v užšom zmysle odhaľujú spirituálny naturel či jemnosť tých, ktorí sa skúsenosť transcendentie usilujú literárnym jazykom vyjadriť, v širšom význame reflektujú diferentné záchvevy ľudského vnútra a ním iniciované myšlienkové tenzie (vnútorné vs. vonkajšie, autentické vs. rituálne, profánne vs. sakrálne, prirodzené vs. nadprirodzené a i.). Jazyk svedka transcendentnej skúsenosti sa tak nevyhnutne vyjavuje ako reč paradoxov a celkom pochopiteľne sa uchyluje k vlastnej „jazykovej hre“.

POZNÁMKA

¹ „And all of a sudden a memory came to me.” Z angl. do slov. preložil M. V.

LITERATÚRA

- Falke, Cassandra. 2017. *The Phenomenology of Love and Reading*. New York: Blooms Academic.
- Hudec, Branislav. 2016. *Text a tvár. (Esej o etike čítania /nielen/ literárneho textu)*. Levoča: Modrý Peter.
- Chudý, Tomáš. 2008. „Jean-Luc Marion a nadmíra zjavného.“ *Teologické texty* 19, 1: 37 – 38.
- Kučerková, Magda – Róbert Gáfrik. 2014. „Editoriál.“ *World Literature Studies* 6 (23), 1: 2.
- Marion, Jean-Luc. 1999. „In the Name: How to Avoid Speaking of ‚Negative Theology‘.“ In *God, the Gift and the Postmodernism*, ed. John D. Caputo – Michael J. Scanlon, 20 – 42. Bloomington: Indiana University Press.
- Marion, Jean-Luc. 2010. „Hranice fenomenality.“ In *Náboženstvo a nihilizmus z pohľadu filozofie existencie a fenomenológie*, Martin Muránsky et al., 111 – 127. Bratislava: Filozofický ústav SAV.
- Marion, Jean-Luc. 2017. *The Rigor of Things. Conversations with Dan Arbib*. Trans. by Christina M. Gschwandtner. New York: Fordham University Press.
- Miłosz, Czesław. 2011. *Poslední básně*. Prel. Josef Mlejnek. Praha: Triáda.
- Steiner, George. 2019. *Skutečné přítomnosti. Je něco v tom, co říkáme?* Prel. Ondřej Hanuš – Sylva Ficová – Michal Kleprlík. Praha: Dauphin.
- Velasco, Juan Martín. 2013. „El hecho místico. Ensayo de fenomenología.“ In *La experiencia mística*, ed. Mª Isabel Rodríguez, 237 – 267. Burgos: Editorial Monte Carmelo – CITEs – Universidad de la Mística.

The language of transcendent experience in literary-phenomenological interpretation

Language. Experience. Transcendence. Mysticism. J.-L. Marion.
Literary-phenomenological interpretation.

This piece introduces the theme of the experience of the transcendent in a dialogue of literary science and phenomenology. It focuses on language as an instrument of the literary representation of this sui generis experience, as well as those movements of the interior which appear vaguely at first sight, although they can be interpreted as an echo of the presence of unnamed but authentically perceived transcendence. The research is inspired by the work of the French philosopher Jean-Luc Marion. Reflecting the mystical theology of Dionysius the Areopagite, Marion formulated the original concept of so-called saturated phenomena, and his phenomenology has also influenced further literary-theoretical reflection. One example is Cassandra Falke's book *The Phenomenology of Love and Reading*, which applies Marion's phenomenology to the reading of literary texts in an original way.

Doc. Mgr. Magda Kučerková, PhD.
Katedra romanistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1
949 74 Nitra
Slovenská republika
mkucerkova@ukf.sk

Doc. Mgr. Martin Vašek, PhD.
Katedra filozofie
Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1
949 74 Nitra
Slovenská republika
mvasek@ukf.sk